

УДК 394.26=398.332.41(27-36)+(477.4)/7.032

DOI <https://doi.org/10.15407/nz2026.03.645>

СВ. ВАРВАРА У ДАВНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ КРІЗЬ ПРИЗМУ КАЛЕНДАРЯ ПЕРЕДРІЗДВЯНОГО ПЕРІОДУ

Оксана КУЛІШ

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9625-0690>

кандидатка мистецтвознавства,
старша наукова співробітниця,
Черкаський обласний краєзнавчий музей,
вул. Слави, 1, 18000, м. Черкаси, Україна,
e-mail: kulish_oxana_andre@ukr.net

Oksana KULISH

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9625-0690>

Candidate of Sciences in Art Studies (Ph.D),
Senior Researcher of the Cherkasy Regional Museum
of Local Lore,
1, Slavy str., 18000, Cherkasy, Ukraine,
e-mail: kulish_oxana_andre@ukr.net

ST. VARVARA IN ANCIENT UKRAINIAN CULTURE THROUGH THE PRISM OF THE PRE-CHRISTMAS CALENDAR

Мета статті — подати етимологію образу св. Варвари стосовно даних української етнографії (друга половина XIX — початок XXI ст.) та археологічних артефактів (культури Трипілля-Кукутені) у контексті причинно-наслідкових зв'язків цього образу в обрядовій системі староукраїнської культури. Висловлено *гіпотезу* про невідповідність у розташуванні дня св. Варвари в календарі, при цьому підкреслено традиційну тяглість її образу в фольклорі (приказках) і народній іконі Середнього Подніпров'я (Черкащини). *Актуальність* дослідження зумовлена збереженням рідкісних автентичних уявлень та обрядів стосовно дня св. Варвари у народному календарі передріздвяного періоду та екстраполяцією їх із джерел староукраїнської культури на сучасне ґносеологічне поле.

Об'єкт дослідження — народні повір'я і приказки українців, пов'язані з календарним святом Варвари, *предмет* — давньоукраїнська обрядова культура передріздвяного періоду.

Новизна дослідження становить новий погляд на датування свята Варвари і його ідейного змісту, згідно з фольклорно-етнографічними, археологічними і мистецькими джерелами.

Методи дослідження: аналітичний, етнографічний, історично-культурологічний, компаративізму, синтезу, іконографічний та іконологічний.

Ключові слова: Св. Варвара, календар, зимове сонцестояння, Різдво, чаша, обряд, приказка, українська культура.

Introduction. The relevance of this study lies in preserving authentic folk beliefs and rites associated with St. Varvara's Day in the pre-Christmas cycle of the Ukrainian folk calendar.

Problem statement. There is a need to substantiate a new view on the dating of the feast of Barbara and its ideological content, according to folklore-ethnographic, archaeological, and artistic sources. The article examines the etymology of the image of St. Varvara, in relation to the data of Ukrainian ethnography and archaeological artifacts (Trypillia-Cucuteni culture) in the context of the cause-and-effect relationships of this image in the rite system of ancient Ukrainian culture. The emphasis is also placed on the traditional continuity of the image of St. Varvara in folklore (old sayings) and folk icon of the Middle Dnieper Area (Cherkasy region). *Purpose.* It is necessary to clarify the ideological determinism regarding the inconsistency of the place of the feast of Varvara in the calendar, unlike the popular belief about the day of St. Varvara in ancient Ukrainian culture.

The source *basis* of the article is the data materials of ethnography, archeology, and local history (in terms of time frame, this is the second half of the 19th — early 21st century).

Methods: analytical, synthesis, ethnographic, historical and cultural, comparative, iconographic, and iconological.

Conclusion. The logic of the folk belief that on the feast of Varvara the day begins to increase and the night to decrease, indicates that the original location of this saint's day in the old Ukrainian calendar was after the day of the winter solstice and the main holiday of the Nativity of Christ (December 25) as the birthday of the Solar Deity. During this period, daylight hours do indeed begin to gradually increase close to the next date of the summer solstice.

Keywords: St. Varvara, calendar, winter solstice, Christmas, chalice, rite, old saying, Ukrainian culture.

Вступ. Аналіз свята дня Варвари в народно-календарній обрядовості децю обділений увагою в українській етнографії. Адже як у старих, так і в нових академічних дослідженнях вчені переважно розглядають великі видовищні свята народного календаря в їхній відповідності до церковного календарного циклу. На відсутність ґрунтовного вивчення народного свята на день Варвари в зимовій календарній обрядовості вказував свого часу визначний етнолог Ксенофонт Сосенко (кінець XIX — поч. XX ст.) як таке, що «варто б знати більше сі обряди, примітки» [1, с. 53].

Актуальність цього дослідження зумовлена збереженням рідкісних автентичних уявлень та обрядів стосовно дня св. Варвари у народному календарі передріздвяного періоду та екстраполяцією їх із джерел староукраїнської культури на сучасне ґносеологічне поле. Новизна дослідження полягає у реконструкції доісторичного свята, приналежного до древнього календаря зимового часу, і, як засвідчують українські етнографічні, археологічні і мистецькі джерела, на це свято було надбудовано християнський празник вшанування пам'яті св. Варвари.

В монографії В. Мисника «Народні традиції та звичаї Симоненкового краю — Полтавщини та Черкащини» (2025) дуже стисло занотовано: «Варвара — великомучениця. Її день 4 грудня¹. У цей день нічого не можна робити. Але дозволяється вишивати, бо Варвара вишивала золотом ризи Ісусу Христу» [2, с. 83]; Варвара — ночі увірвала, а дня доточила, так говорять у народі [2, с. 83]. У праці В. Скуратівського «Місяцелик: Український народний календар» (1992) ця приказка зафіксована більш розгорнуто і навіть у множині: «Варвари ночі украли і дня доточили на макове зерня» [3, с. 155].

«Дня доточила» — означає додала. Проте ця інформація не збігається з сучасними церковними і народними календарями, відомими нам з XIX ст., в яких свято Варвари розміщено перед Різдвом Христовим (25 грудня)². Проблема дослідження в тому, що тіль-

ки від дати зимового сонцестояння, що відбувається напередодні Різдва, у річному циклі додається світловий день. Але цьому суперечить місце розташування свята Варвари у календарі за два тижні перед датою зимового сонцестояння, і народне повір'я, згідно з яким на свято Варвари додається світловий день.

Мета дослідження: з'ясувати ідеологічний детермінізм³ щодо невідповідності розміщення свята Варвари в календарі, на протигагу народному повір'ю про день св. Варвари у давній українській культурі.

Основна частина. Церковний календар і порушення ним дат певних свят давньоукраїнської народно-календарної обрядової культури

Від 4 грудня і включно до 21/22 грудня у Північній півкулі (в якій міститься територія України), внаслідок фізичних процесів руху нашої планети, ночі довшають, а дні коротшають. Найдовша ніч в році — з 20 на 21 грудня або з 21 на 22 грудня. На підставі астрономічних нюансів, коли чергуються високосні і невисокосні роки, дата зимового сонцестояння може припадати на дні 20—21—22 грудня, але вона завжди є у третій декаді грудня [5]. В цей період відбувається явище зимового сонцестояння, з якого починається астрономічна зима. Вітчизняні етнографи стверджують, що українські пращури з днем зимового сонцестояння пов'язували «народження сонця» [1, с. 20—24; 3, с. 150], бо по його астрономічній тривалості минає кілька днів, і світловий час починає прибавлятися [3, с. 150].

Прикметно, що Олекса Воропай у своїй знаменитій праці 1958 р. «Звичай нашого народу. Етнографічний нарис. Т. І. (Зима-Весна)» зафіксував в українських народно-календарних звичаях зими таке переконання: «Варвари» — це день повороту на весну» [6, с. 28]. Тому, стосовно місця розташування свята Варвари у звичному для нас церковному календарі, спадає на думку гіпотеза, що українська народна пам'ять у традиціях (обрядках) і фольклорі (приповідках/приказках) зафіксувала інший, значно древніший календар, у якому «Варвара — ночі

¹ День св. Великомучениці Варвари — 4 грудня за григоріанським і новоюліанським календарями, але 17 грудня за юліанським календарем.

² За юліанським календарем Різдво Христове — 7 січня, але за григоріанським і новоюліанським календарями Різдво Христове святкують 25 грудня.

³ Ідеологічний детермінізм — це різновид поняття *детермінізм* (лат. *determinare* — обмежити, визначити) — теоретичний підхід до причинно-наслідкових зв'язків, за яким домінуючі ідеї неминуче долають будь-які конкурентні теорії [4, с. 199].

увірвала, а дня доточила», вірогідно, цей день був після зимового сонцестояння.

К. Сосенко звертає увагу на один культурний чинник світової ваги, що мав вплив на староукраїнську культуру — це цілий комплекс культур старого Сходу і Півдня: Староіранців, Вавілонців, Жидів з Палестини та Арабів із Сирії, древніх Єгиптян, Греків та Римлян, що всі разом з'єднані під римською імперією, з'асимелювалися культурно та поширили свою збірну релігійну ідеологію по всій римській імперії. Цей могутній культурний чинник у наступному вплинув на розвиток Християнської Церкви і відбився на церковних обрядах, а також на церковному календарі [1, с. 16—17].

Відомо, що за постановою Західної і Східної Церков свято Різдва Христового почало святкуватися у IV ст. 25 грудня — це, за стародавніми язичницькими уявленнями, відповідало Римським Сатурналіям — ідеї про народження Сонячного божества і відновлення сили Сонця [1, с. 40; 7, с. 12; 8]. Щодо історії календаря, то він неодноразово змінювався в процесі реформ богослужбової практики (Юліанський — старий стиль, Григоріанський — новий стиль). Також дата початку Нового року зсувалася (він не завжди був узимку 1 січня). А саме: із прийняттям християнства на Київській Русі потрапили світський Юліанський календар і православні святці, після чого Новий рік мав початок у березні, проте, згідно з церковною версією цього юліанського календаря, новоліття розпочинається 1 вересня [9, с. 303]. Далі з XVI ст. у католицьких країнах був прийнятий Григоріанський календар, але на українських землях від XIV ст. до 1700 року Новий рік святкували 1 вересня [9, с. 303].

Та й сама тривалість днів у місяці була дещо коротша, як і місячний рік⁴ у народно-календарній обрядовій культурі, що керувалась місячним календарем за часів раннього періоду становлення Давньої Русі. В наступному, у періоді зрілого Середньовіччя, коли на землях Русі-України замість родоплемінного ладу утвердилося класове суспільство

з обов'язковою даниною князям, остаточно переважив сонячний календар. Принаймні, в літописі зафіксовано, як один давньоруський книжник епохи Володимира Мономаха згадує Дажбога, причетного до організації українсько-руського суспільства на стадії віри в цього самого Дажбога: «з усією вірогідністю, у цей час у зв'язку з культом Сонця старий підрахунок за лунарними місяцями був замінений сонячним календарем із дванадцяти місяців» [11, с. 10; 12, с. 131—132].

Слід зауважити, що й поділ року у східних слов'ян — полян⁵, як і в прибалтійських слов'ян⁶, був на три частини, а не на чотири (як у новітні часи). Фольклорист В. Давидюк стверджує, що, за логікою рілницького календарного міфу, життя довколишньої природи уподібнювалось до людського і переживало три стадії розвитку: народження, розквіт і відмирання. ... В досолярний період календарних уявлень рік представляли як такий, що складається з трьох етапів — це весна, літо й зима [15, с. 124]. З часом поділ року на три частини перейшов у солярний період календарних уявлень. На думку історика Я. Боровського, ці три пори року розрізняли предки українців — поляни, втілюючи їх у триєдиному божестві, що звалось Трояном [16, с. 17; 15, с. 124]. У поняттях «Троян» (східні слов'яни), «Триглав» (прибалтійські слов'яни) складовою і провідною частиною є число три — це означає, що ці божества відображали вплив сонячної сили на зміни пір року [16, с. 16—17]. Саме у назвах «Троян» і «Триглав» вбачається троїста світлоносна сила, що відповідала трьом порам року [16, с. 17].

Крім того, адміністративне збільшення кількості днів тижня з п'яти до семи призвело до порушень в обрядовій системі народного календаря. Так, колектив дослідників⁷ у праці «Антропологічний код української культури і цивілізації» (2020) стверджує: «Рік у слов'ян поділявся на 12 місяців, а ось тиждень складався з п'яти днів. Донині в позна-

⁴ Місячний місяць триває приблизно 29,5 днів. Якщо підрахувати дванадцять лунарних місяців, то в календарі виявляється 354 дні, що робить його на одинадцять-дванадцять днів коротшим за сонячний рік [10].

⁵ Поляни — родоплемінний союз східних слов'ян VI—IX ст. на землях Середнього Подніпров'я [13, с. 53—62].

⁶ Прибалтійські/полабські слов'яни втратили свою незалежність через німецьку експансію у XII ст. [14, с. 67].

⁷ Авторський колектив (О. Рафальський, Я. Калакура, В. Коцур, М. Юрій) Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України.

ченні днів тижня у нас збереглася саме ця традиція, започаткована у глибокій давнині» [12, с. 130; 11, с. 271]. П'ятниця була саме п'ятим днем тижня, як теперішня Неділя — коли нічого не робили (не діяли). «Ще в язичницькій давнині «п'ятниця» була обожнена нашими предками і склався культ П'ятниці ... Цей дохристиянський культ тримався довго, а «п'ятниця» оспівувалася в народному фольклорі ще багато віків. Зберігся цей культ і в християнські часи, виразившись у поклонінні християнській святій Параскевії-П'ятниці» [12, с. 130; 11, с. 271].

В історичному процесі християнізації Давньої Русі в церковному календарі дати християнських свят були регламентовано накладені на празники народного календаря. Отож, із зазначеного виникає чітке розуміння, що церковний календар зрушив з первинних місць розташування деякі празники давньоукраїнської народної обрядовості місячно-сонячного календаря, і за нових ідеологічних умов на них були надбудовані дні вшанування християнських святих.

**Гене́за уявлень про день св. Варвари та її об-
разу в дохристиянській українській культурі в ас-
пекті етнографічних джерел**

Тут варто згадати слова визначного українського етнографа Степана Килимника щодо Різдвяних та новорічних звичаїв: «наша церква ті гарні звичаї — рештки первісної культури — врешті прийняла, але, як і мусить бути, вклала в усе це християнські ідеали, християнську мораль, нові ідеї — правди, любові, всепрощення, щедроти, удосконалення» [7, с. 14].

На день св. Варвари у народно-календарній обрядовості звернув увагу також К. Сосенко: «Про день св. Варвари немає докладних етнографічних записок» [1, с. 53]. Є лишень дві нотатки, за М. Грушевським: «1) народна фраза «Св. Варвара ночі урвала, дня приточила» і 2) що це день офіційного зготування і варення вареників», тобто пирогів для свят, що наближаються [1, с. 53]. За К. Сосенком, «перша нотатка вказувала би на солярну орієнтацію народу і огляд на близьке збільшення дня і меншання ночі; але така орієнтація при люнарних (лунарних. — О. К.) мотивах староукраїнських свят, колядок і щедрівок вказувала би на чуже її походження, може іранське або вавилонське. Зате у маловажній на перший погляд містерії

варення пирогів, я виджу велику містику люнарну» [1, с. 53], бо зовнішня подoba пирогів виразно вказує на культ нового місяця, або культ місяця в його астрономічних фазах [1, с. 54]. Отже, в народній обрядовості зимового періоду, зокрема, в день св. Варвари переплітаються між собою древні фольклорні традиції місячного і сонячного календарів автохтонного і прийдешнього ззовні походження.

Вельми цікавим буде поглянути не тільки на свято Варвари у народному календарі, але й на ім'я Варвара в аспекті головних атрибутів українського святкового столу на Різдво Христове — це кутя і узвар як провідні серед дванадцяти страв. У своїй монографії «Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. Т. 1: Зимовий цикл» (1964), С. Килимник акцентує на тому, що «Свята Вечеря — БАГАТА КУТЯ — улаштовується на пошану добрих духів (душ) та бога врожаю, скотного бога ... КУТЯ та ВАР — це Божі жертвенні страви» [7, с. 35], де «Кутя — Божа їжа та Вар — Боже питво» [7, с. 31]. За С. Килимником, «Вар» — це узвар [7, с. 30]. Відтак, виникає логічний ланцюжок: Варвара — це жіноче ім'я, етимологія якого несе на собі відбиток дохристиянських вірувань про жінку в сакральному статусі (святую чи богиню), однією з функцій якої було варити «Боже питво».

На Черкащині, за результатами етнографічної розвідки, збереглися записи автохтонного повір'я про зимове свято Варвари, а саме: у цей день (на Варвару) неодмінно варять першу святкову вечерю — Кутю і узвар, «бо Варвара варила» (записала С. Терешкова, 1926 року, с. Попівка, Звенигородського району, Черкаська область) [17, с. 201]. «Празник сьватої виликомучиниці Варвари — то це, бачте, празник Господе який великий! Він такий, як і Різдво; він же припадає у той день, що і Різдво. А піди, вони його тепер празнують? — аж нікуди!» [17, с. 201]. Цей наведений фрагмент оповіді 1905 р. від старожила⁸ із села Колодисте, Тальнівського району (Черкаської області), засвідчує унікальні місцеві релігійні уявлення другої половини XIX — початку XX ст. За-

⁸ Од баби Бидулчихи записав 1905 р. І. Лисак у праці, де відібраний етнографічний і лінгвістичний матеріал дослідження по селах Черкаської області [17, с. 201—202].

значені приклади етнографічної розвідки є результатом сорокарічної праці (яка була підготовлена до друку 1930 р.) у книзі визначного українського філолога та історика Агатангела Кримського з описом селянського життя і побуту в окремих районах Черкащини.

На підставі того, що на свято Варвари, як і на Різдво, готують Кутю і «Вар»/узвар — головні страви святкової вечері, можна підсумувати, що на теренах Середнього Подніпров'я, саме на Черкащині, в ідеологічних уявленнях, прив'язаних до народного календаря, збереглися найдавніші релікти вірувань про древню богиню, на святкування якої, в результаті релігійної комунікації різних племен у різні часи, нашарувалося свято Різдва Сонячного божества, потім свято Різдва Христового.

Аналізуючи етнокультурні основи свят Різдва, Коляди і Щедрого вечора в українському календарі, К. Сосенко доходить переконання, що в колядках і щедрівках широко розвинена ідея про основні елементи староукраїнської культури й релігії — «це вогонь астральний і сила астральна — місяця, сонця і зорі, яким приписує український народ світотворчу роботу в почині світа і неустанну творчу акцію опісля» [1, с. 47]. Натомість С. Килимник стверджує, що дохристиянська віра українців мала анімістичний характер, наближений до єдинобожжя, бо вірили, головне у Вищу Творчу Силу — у Небо та його Сонце; вірили, що вся природа населена духами, але що бог добра завжди з господарем, з людиною [7, с. 61]; «На Небі життєдайне Сонце — син Неба — Сварожич, місяць, зірки ... З Неба і Доля приходить ... вогонь-життєве тепло та й цілюща вода-дощ ... Не було у далеких наших пращурів статуї-ідолів, з'явилися вони пізніше, лише з приходом князя Володимира з півночі, не було й капищ-домів молитви ...» [7, с. 65].

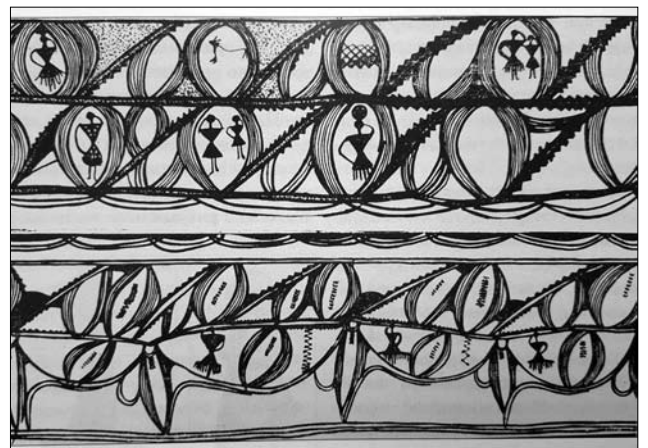
Витоки образу святої жінки з чашею із первісного мистецтва трипільської культури на традиційну тяглість образу св. Варвари в українській народно-календарній обрядовості

У християнському мистецтві атрибутами, характерними для іконографічного зображення св. Варвари, є чаша (символ Святого Причастя), меч (яким її стратили), пальмова гілка (символ християнської слави), башти (де вона була ув'язнена) і корони на голові (символ її статусу великомуче-

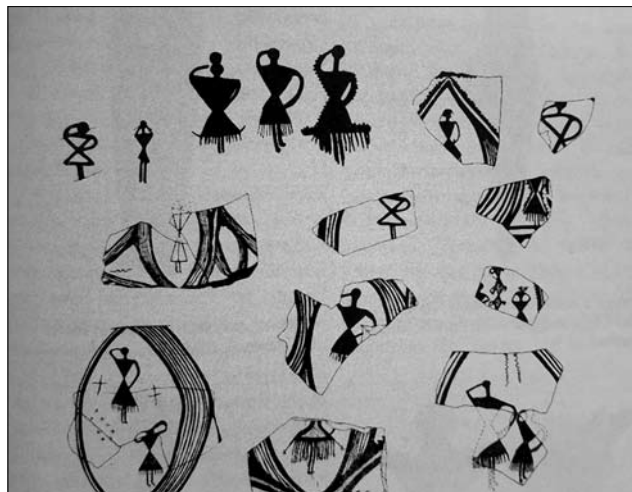
ниці). Найчастіше св. Варвару зображають саме з чашею. Зокрема, в цьому дослідженні ми зосередимося на чаші як предметному архетипі, що означає первинний образ наповнення культового предмета освяченим напоєм або благословенною життєдайною рідиною.

Образ св. Варвари набув значного поширення у християнському мистецтві на українських землях, що свідчить про вже існуючий благодатний ґрунт саме для цього образу святої діви/жінки. Якщо звернутись до питання вірогідного походження цього культурного феномену, то корені його можна углядіти у мистецтві палеометалевої доби на теренах України.

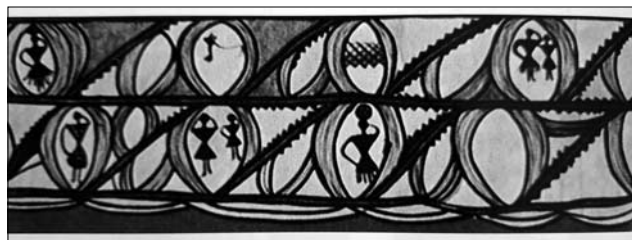
Зокрема, привертають увагу архетипи чаші й жінки у давньому мистецтві V — поч. III тис. до н. е. у культурі Трипілля-Кукутені. Ця археологічна культура (в часових рамках енеоліт — ранній бронзовий вік) залишила після себе численні артефакти на сучасних землях України, Молдови та Румунії. Наприклад, серед антропоморфної пластики, антропоморфних посудин, а також серед розписів на кераміці, знавці трипільської культури фіксують стоячі випрямлені фігури, ніби вони тримають на голові чашу однією рукою (мальовані фігури на посуді) або двома зігнутими у ліктях руками (антропоморфні підставки) [18, с. 388]. Також є зображення піднятих угору рук (ритуальний жест Оранти) — як серед статуеток, так і серед антропоморфного посуду; крім того руки можуть бути схрещені на грудях або складені на животі [18, с. 388]. На думку дослідниці трипільської

Іл. 1. За В. Маркевичем, «Ритуальні пози та жести в розпису на пізньотрипільському посуді бринзенського типу» [18, с. 354]

Іл. 2. За В. Маркевичем, і Т. Ткачуком «Антропоморфні фігури у розпису пізньотрипільської кераміки» [18, с. 389]

Іл. 3. За В. Маркевичем «Антропоморфні фігури на розписній посудині з поселення Бринзень III» [18, с. 388]

культури В. Балабіної, складені на животі руки фігурок відповідають схематизованому зображенню жінок з чашами, що характерно для аграрних суспільств доби неоліту-єнеоліту Європи і може бути пов'язано з обрядом ієрогамії або «молінням про дощ» [18, с. 388—389].

Поселення Бринзень III (с. Бринзень, Єдинецького району, Молдова), як і поселення мідного віку біля с. Жванець (Кам'янець-Подільського району, Україна) входить до спільного Бринзенського (Жванецького) типу пам'яток культури Трипілля-Кукутені; ця локальна група пам'яток була докладно досліджена археологом Всеволодом Маркевичем [19, с. 68]. Ось кілька прикладів із книги «Енциклопедія трипільської цивілізації», Т. 1, 2004 (іл. 1, 2, 3).

Зазначені артефакти із пам'яток трипільського мистецтва демонструють множинність зображення жінок з чашами. Тому цей доісторичний мотив набуває особливого міфологічного змісту про «Вар», як «Боже питво», та підтверджує зібраний етнографічний матеріал щодо свята Варвари в народному календарі, за С. Килимником.

Загалом, на території сучасної Черкащини археологи виявили найбільші поселення з артефактами трипільської культури — це поселення-гіганти Тальянки, Майданецьке, Доброводи. В них проживали десятки тисяч людей, які, найімовірніше, дотримувалися релігійної практики обрядів і звичаїв в системі свого древнього календаря. Певна річ, велика чисельність людей в племенах, об'єднаних спільною соціально-побутовою культурою, сприяла закріпленню релігійних уявлень на століття вперед у народній пам'яті. Навіть із занепадом трипільської культури релігійні уявлення, пов'язані з їхньою календарною системою, циркулювали у наступних поколіннях, які були асимільовані з новими племенами, що прийшли на територію України.

До речі, в українській народній приповідці «Свята Варвара по світі брикала», за етнографом Василем Скуратівським⁹, також можна углядати залишки вірувань представників трипільської культури, адже зміст приповідки стосується копитних тварин. З археологічних джерел достеменно знаємо, що у представників культури Трипілля-Кукутені тваринництво було вагомим типом відтворюючого господарства і серед свійських тварин були: велика рогата худоба (бики, корови), свині, кози й вівці, у пізньому етапі трипільських поселень археологи фіксують навіть решти свійського коня [20, с. 160]. Хоча, як другорядне, залишалося мисливство (привласнюючий тип господарства) на диких копитних, зокрема, археологічні знахідки мальованої кераміки з зображеннями оленів, козуль, диких кабанів і турів не є рідкісними у трипільському мистецтві.

Отож, щодо відгомону трипільських уявлень в релігійній системі наступних поколінь племен на землях України, артефакти первісного мистецтва та етнографічні дані засвідчують збереження вірувань у святу жінку з чашею або про одну з давніх богинь з атрибутом чаші. Можна припустити, що її функції були пов'язані з приготуванням і освяченням напою, як життєдайної рідини, а святкування дати її вшанування було у певний відтинок зимового календарного циклу, пізніше на нього нашарувалося свято Різдва Сонячного божества, потім свято Різдва Христо-

⁹ Визначний український народознавець В. Скуратівський і його праця «Місяцелик: Український народний календар», 1992 [3, с. 155].

вого. Також можна припустити, що дата шанування цієї святої жінки/богині з чашею було відразу після Різдва в стародавньому календарі (після дня зимового сонцестояння), оскільки світловий день починав збільшуватися, а ніч зменшуватися, що відповідає логіці викладу у збережених народних приказах «на Варвару».

Народна ікона як ремінісценція на давній автохтонний календар, що зберіг найдревніші вірування, зокрема українців Середнього Подніпров'я

Домінантна ідея християнізації Київської Русі, прийнята княжою верхівкою в Середньовіччі, сприяла розвитку державницького мислення і об'єднання давньоруських племен під владою Єдиного Бога та єдиного князя, а значить тодішній політичній могутності. Християнство як таке, що ідейно значно багатше за язичництво, сприяло активному розвитку духовної і матеріальної культури давніх русичів через утвердження церковної інституції. Відтак для ідейного детермінізму нової віри візантійського зразка, Церква координувала розвиток давньоруської архітектури і мистецтва, зокрема образотворчого. Храмове будівництво і організація життєдіяльності місцевих громад довкола них сприяли поширенню писемності через навчання грамотності, для цього створювалися монастирські бібліотеки і приватні бібліотеки князів [21, с. 47—48]. Саме там, у скрипторіях монастирів, набули поширення православні календарі — списки та збірники з переліком християнських свят, сказань про християнських святих — святці, мінеї, місяцеслови [22].

У Середньовіччі на землях Київської Русі відбулося зведення перших православних храмів, присвячених святим охоронцям князів, після чого ці храми були наповнені сакральними речами, що приналежні до літургійного підґрунтя Східної Церкви. Зокрема, у 1108 р. дружина князя Святополка, дочка імператора Олексія I Комнина, Варвара доставила до Києва мощі великомучениці Варвари — це найдревніші мощі в Україні (нині вони зберігаються у Володимирському соборі Києва) [23, с. 1282; 24]. Саме з цієї історичної точки на початку XII ст. починається відлік офіційного вшанування святої Варвари, яка набула великої популярності серед жінок, оскільки вважалася їх покровителькою. Тому етно-

Іл. 4. Ікона тридільна «Св. Миколай, Трійця Новозавітна, св. Варвара». (Автор невідомий, полотно/олія, дата створення: II пол. XIX ст.; місце: Черкаська обл., Смілянський район, с. Сунки. Інвентарний № Ж-339) [26].

графи помітили, що традиційно, за народним календарем, день великомучениці Варвари святкують тільки жінки [3, с. 155].

На той час зрілого Середньовіччя вже був сформований церковний канон зображень святих, згідно з візантійським зразком. Однак у Київській Русі, з прийняттям християнства, період формування обрядів та ієрархії почитання святих ще тривав [23, с. 1279]. Зокрема, мистецьке явище іконографічного канону та його еволюції в українському іконному малярстві дослідив В. Козінчук, він резюмує: «Чистого вигляду канон на території земель Руси-України не мав і в принципі не міг мати, бо сильний вплив язичницьких традицій давав про себе знати» [25, с. 65; 25, с. 164].

Сучасна мистецтвознавець Оксана Тріска доводить, що «основним принципом у відборі святих зображень був патрональний, а головною функцією використання релігійної символіки — захисна. Саме ці фактори вказують на тяглість традиції: від особистого сакрального символу — до хатньої ікони» [23, с. 1287]. А хатня ікона могла бути створена як професійним іконописцем, так і народним майстром.

Св. Варвара зображується одиночно, а також у багатофігурних композиціях народних ікон (Іл. 4). Наприклад, у колекції музею Івана Гончара (Київ) є ікона тридільна «Св. Миколай, Трійця Новозавітна, св. Варвара». (Автор невідомий, полотно/олія, дата створення: II пол. XIX ст.; місце: Черкаська обл., Смілянський район, с. Сунки. Інвентарний № Ж-339) [26].

Ця ікона була створена народним майстром вельми влучно, за принципом золотого перетину у ком-

позиції, поділений на три частини. Зліва направо тут розташовані: спочатку постать св. Миколая на темно-брунатному тлі з благословляючим жестом правої руки і книгою в лівій руці; домінанта всієї композиції ікони — Новозавітна Трійця по центру; праворуч, теж на темному тлі, зображена постать св. Варвари, яка тримає в правій руці чашу, у лівій руці — певний предмет, що тонально зливається з темним фоном, тому його важко ідентифікувати (може, це пальмова гілка, бо помітні короткі гнучкі рослинні вигини світлих ліній, направлених вгору). Трохи більша за дві бічні частини, центральна площа з фігурами Бога-Отця, Бога-Сина і Святого Духа на оранжево-червоному тлі врівноважена внизу парою маленьких херувимів на вохристом фоні.

На думку автора статті, композиція цієї тридільної ікони з Черкаської області є ремінісценцією¹⁰ на давній автохтонний календар, що зберіг найдревніші вірування українців Середнього Подніпров'я. Адже тут іконологічно представлено розстановку свят у прадавньому календарі так, як прийнято читати інформацію у загальнослов'янському сприйнятті — зліва направо: спочатку день св. Миколая, потім Різдво, як народження Бога сонця в Святий Трійці Єдиного, і наступне — день св. Варвари. Хоча у звичному для нас церковному календарі дата вшанування пам'яті св. Варвари стоїть за дві доби перед днем св. Миколая (6 грудня).

Висновки. Дивному збігу фольклорно-етнографічних фактів стосовно дня св. Варвари у календарі і певних суперечностей його трактування у народній приказці «Варвара — ночі увірвала, а дня доточила» варто приділити дослідницьку увагу. Зрозуміло, що день св. Варвари точно належить до зимових календарних свят. Проте його календарне місце розташування за два тижні до дати зимового сонцестояння було зсунуто зумисно, щоб християнізувати древній, вже загублений реліктовий образ святої жінки з чашею із праукраїнської міфології доісторичного періоду. Логіка народного повір'я про те, що на Варвару починає додаватися день і зменшуватися ніч, вказує, що первинне місце розташування

дня цієї святої в староукраїнському календарі було після дня зимового сонцестояння і головного свята Різдва Христового (25 грудня) як дня народження Сонячного Божества. В цей період дійсно починає поступово збільшуватися світловий день впритул до наступної дати літнього сонцестояння.

1. Сосенко К. *Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечера*. Львів: Накладом автора, 1928. 349 с.
2. Мисник В. *Народні традиції та звичаї Симоненкового краю — Полтавщини та Черкащини*. Черкаси: Вертикаль, 2025. 200 с.: іл.
3. Скуратівський В. *Місяцелик: Український народний календар*. Київ: Мистецтво, 1992. 208 с.: іл.
4. Загнітко А. *Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни*. Донецьк: ДонНУ, 2012. Т. 1 А—Й. 402 с.
5. Лучек О. *Відтепер кожен день — на хвилину ближче до весни*. URL: <https://bukmedia.com.ua/ukr/articles/1766404148-vidteper-kozhen-den---na-hvilinu-blizhche-do-vesni> (дата звернення 22.03.2026).
6. Воропай О. *Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис*. Мюнхен: Українське видавництво, 1958. Т. I. (Зима-Весна). 308 с.
7. Килимник С. *Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: у 5 т.* Вінніпег; Торонто: Український Національний Видавничий Комітет, 1964. Т. 1: Зимовий цикл. 154 с.
8. Сапанюк Михайло, священник. *Історія свята Різдва Христового*. URL: <https://rivne-cerkva.rv.ua/news/3092-istoriia-sviata-rizdva-khrystovoho.html?fbclid=IwAR3w7zUYCPKChTJqM2Qq2gPr2RxfBeO95qpxfr3mHY19sQWcfGJwM9LLkE> (дата звернення 30.03.2026).
9. Чебанюк О.Ю. Трансформації календарної обрядовості під впливом християнства. *Енциклопедія історії України*. Голова редколегії В.А. Смолій. Київ: Наукова думка, 2018. Том «Україна — Українці». Кн. 1. С. 303—304.
10. Lunar vs. Solar Calendars. *Cultural Astronomy*. URL: <https://nightskytourist.com/lunar-vs-solar-calendars/> (дата звернення 01.04.2026).
11. Рыбаков Б.А. *Язычество древних славян*. Москва: Наука, 1994. 610 с.
12. Рафальський О.О. (керівник авторського колективу), Калакура Я.С., Коцур В.П., Юрій М.Ф. *Антропологічний код української культури і цивілізації: у двох книгах*. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2020. Книга 1. 432 с.
13. Петрашенко В.О. Літописні поляни: міф чи реальність. *Археологія*. 1998. № 2. С. 53—62.
14. Рудь М. Полабські слов'яни і німці наприкінці Х ст.. *Етнічна історія народів Європи*. Київ: КНУ ім. Тараса Шевченка. 2003. Вип. 15. С. 67—71.

¹⁰ Ремінісценція (від лат. *reminisco* — пригадувати) — пригадування через деякий час після запам'ятовування (тексту, малюнка тощо) того, що під час безпосереднього відтворення було недоступним; нечіткий спогад [27, с. 170].

15. Давидюк В.Ф. *Первісна міфологія українського фольклору*. Луцьк: Волинська книга, 2007. 324 с.
16. Боровський Я.Є. *Світогляд давніх киян*. Київ: Наукова думка, 1992. 176 с.: іл.
17. Кримський Агатангел. *Звенигородщина*. Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діалектичного: Відтворення авторського макету 1930 р. Автор передмови А.Ю. Чабан. Черкаси: Вертикаль, 2009. 438 с.: іл.
18. Бурдо Н. Сакральний світ Трипільської цивілізації. *Енциклопедія Трипільської цивілізації*. Голов. ред. М. Відейко. Київ: Укрполіграфмедіа, 2004. Т. 1. С. 344—419.
19. Дергачов В. Бринзенський (Жванецький) тип (група). *Енциклопедія Трипільської цивілізації*. Голов. ред. М. Відейко. Київ: Укрполіграфмедіа, 2004. Т. 2. С. 68—70.
20. Журавльов О. Тваринництво та мисливство у трипільських племен на території України. *Енциклопедія Трипільської цивілізації*. Голов. ред. М. Відейко. Київ: Укрполіграфмедіа, 2004. Т. 1. С. 151—182.
21. Бокієвський В.Ф. *Історія хрещення Київської Русі*. Київ: Видавництво Кондор, 2013. 64 с.: іл.
22. Поперечна Л.А. *Календар. Українська бібліотечна енциклопедія*. URL: <https://ube.nlu.org.ua/article/%D0%9A%D0%B0%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%80> (дата звернення 12.04.2026).
23. Тріска Оксана. Витоки української хатньої ікони: патрональний принцип святості. *Народознавчі зошити*. 2018. № 5 (143). С. 1279—1289.
24. Сорока М. *Українська твердиня віри і незламності*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/4069-167-ukrainska-tverdina-viri-i-nezlamnosti.html> (дата звернення 15.04.2026).
25. Козінчук В.Р. *Трансформація іконописної традиції в українському культурному просторі: дис. доктора мистецтвознавства: 26.00.01 — теорія та історія культури*. Київ, 2024. 495 с.
26. Музей Івана Гончара (Національний центр народної культури). *Колекція українських народних ікон Івана Гончара «Небо на землі»*. Фонд, інвентарний № Ж-339. Ікона тридільна «Св. Миколай, Трійця Новозавітна, Св. Варвара». (Опис Н.І. Тимошенко, від 12.10 2002 р.).
27. Загнітко Анатолій. *Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни*. Донецьк: ДонГУ, 2012. Т. 3 П—С. 426 с.
- Skurativskiy, V. (1992). *Misiatselyk: Ukrainian Folk Calendar*. Kyiv: Mystetstvo [in Ukrainian].
- Zahnitko, A. (2012). *Dictionary of Modern Linguistics: Concepts and Terms* (Vol. 1: A—Y). Donetsk: DonNU [in Ukrainian].
- Luchek, O. *From now on, every day is a minute closer to spring*. Retrieved from: <https://bukmedia.com.ua/ukr/articles/1766404148-vidteper-kozhen-den---na-hvilinu-blizhche-do-vesni> (Last accessed: 22.03.2026) [in Ukrainian].
- Voropay, O. (1958). *Customs of our people. An Ethnographical Sketch* (Vol. I). Munich: Ukrainian Publishing House [in Ukrainian].
- Kylymnyk, S. (1964). *Ukrainian Year in Folk Customs in Historical Light* (Vol. I). Winnipeg: Ukrainian National Publishing Committee [in Ukrainian].
- Sapaniuk, M. (a priest). *History of the Nativity of Christ*. Retrieved from: <http://rivne-cerkva.rv.ua/news/3092-istoriia-sviata-rizdva-khrystovoho.html?fbclid=IwAR3w7zUYCPKChTJqM2Qq2gPr2RxfFbeO95qpXfr3mHY19sQWcfGJwM9LLkE> (Last accessed: 30.03.2026) [in Ukrainian].
- Chebanyuk, O.Yu., & Smoliy, V.A. (Ed.). (2018). Transformations of calendar rites under the influence of Christianity. *Encyclopedia of the History of Ukraine* (Vol. Ukraine — Ukrainians; book 1, pp. 303—304). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Lunar vs. Solar Calendars. *Cultural Astronomy*. Retrieved from: <https://nightskytourist.com/lunar-vs-solar-calendars/> (Last accessed: 01.04.2026) [in English].
- Rybakov, B. (1994). *Paganism of the ancient Slavs*. Moscow: The science [in Russian].
- Rafalskyi, O., Kalakura, Ya., & Kotsur, V., etc. (2020). *Anthropological Code of Ukrainian Culture and Civilization* (Book 1). Kyiv: I. Kuras Institute of Political and Ethno-National Studies NAS of Ukraine [in Ukrainian].
- Petrashenko, V.O. (1998). *Chronicle polyany: myth or reality*. *Arkheolohiya*, 2, 53—62 [in Ukrainian].
- Rud', M. (2003). Polab Slavs and Germans at the end of the 10th century. *Ethnic History of the Peoples of Europe* (Issue 15, pp. 67—71) Kyiv: Taras Shevchenko National University of Kyiv [in Ukrainian].
- Davidyuk, V. (2007). *Primitive mythology of Ukrainian folklore*. Luts'k: Volyn Book [in Ukrainian].
- Borovskiy, Ya.Ye. (1992). *Worldview of the ancient Kyivans*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Krymskyi, Ag., & Chaban, A. (2009). Zvenyhorodskiy district. Shevchenko's homeland from an ethnographic and dialectical point of view: *Reproduction of the author's layout of 1930*. Cherkasy: Vertical [in Ukrainian].
- Burdo, N., & Videiko, M. (Ed.). (2004). The Sacred World of the Trypillian Civilization. *Encyclopedia of the Trypillian Civilization* (Vol. 1). Kyiv: Ukrpoligrafmedia [in Ukrainian].
- Derhachov, V., & Videiko M. (Ed.). (2004). Brynzenskyi (Zhvanetskyi) type (group). *Encyclopedia of the Try-*

REFERENCES

- Sosenko, K. (1928). *Cultural and historical figure of the old Ukrainian holidays of Christmas and the Generous Evening Meal*. Lviv: Published by the author [in Ukrainian].
- Mysnyk, V. (2025). *Folk traditions and customs of the Symonenko land — Poltava and Cherkasy regions*. Cherkasy: Vertical [in Ukrainian].

- pillian Civilization (Vol. 2). Kyiv: Ukrpoligrafmedia [in Ukrainian].
- Zhuravl'ov, O., & Videiko M. (Ed.). (2004). Livestock breeding and hunting among Trypillian tribes on the territory of Ukraine. *Encyclopedia of the Trypillian Civilization* (Vol. 1). Kyiv: Ukrpoligrafmedia [in Ukrainian].
- Bokiiievskyi, V. (2013). *History of the Baptism of Kyivan Rus'*. Kyiv: Condor Publishing House [in Ukrainian].
- Poperechna, L. *The Calendar. Ukrainian Library Encyclopedia*. Retrieved from: <https://ube.nlu.org.ua/article/%D0%9A%D0%B0%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%80> (Last accessed: 12.04.2026) [in Ukrainian].
- Triska, O. (2018). The origins of the Ukrainian domestic icon: the patronal principle of holiness. *The Ethnology Notebooks*, 5 (143), 1279—1289 [in Ukrainian].
- Soroka, M. *Ukrainian stronghold of faith and indomitability*. Retrieved from: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/4069167-ukrainska-tverdina-viri-i-nezlamnosti.html> (Last accessed: 15.04.2026) [in Ukrainian].
- Kozinchuk, V.R. (2024). *Transformation of Icon Painting Tradition in Ukrainian Cultural Space*. (Doctoral dissertation). The Institute of Contemporary Art Issues of the National Academy of Arts of Ukraine [in Ukrainian].
- Tymoshenko, N.I. (Ed.). (2002). Ivan Honchar Museum (National Centre of Folk Culture). Collection of Ukrainian folk icons by Ivan Honchar «Heaven on Earth». Fund, Ж-339. *The icon is three-part «St. Nicholas, the New Testament Trinity, St. Varvara»* [in Ukrainian].
- Zahnitko, A. (2012). *Dictionary of Modern Linguistics: Concepts and Terms* (Vol. 3: P—S). Donetsk: DonNU [in Ukrainian].